

м. Москва); науково-практичній конференції «Орієнтація молоді на педагогічну професію» (1987 р., м. Полтава); Всесоюзному симпозиумі «Актуальні проблеми соціальної психології» (1986 р., м. Кострома).

Обґрунтовані автором теоретико-методологічні положення і практичні рекомендації впроваджено у процес навчання Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського (довідка № 01/554 від 29.06.07); при проведенні профвідбору ООО «Сталекс» (довідка № 354 від 6.12.06); у лекційних курсах та на практичних заняттях Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (довідка № 01/ 863 від 2.03.07); при проведенні психодіагностичної та психокорекційної роботи психологів у Громадському русі «Радість життя» (довідка № 2 від 15.03.07); у науково-дослідній роботі аспірантів, магістрів та навчальній роботі студентів Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова, м. Миколаїв (акт-довідка № 66 - 10/1751 від 26.06.07); при підготовці психологів - консультантів центрального бюро «Карітас-спес Україна» (довідка № 1537-6/07 від 17.04.07); у процесі діяльності Миколаївського обласного благодійного фонду «Логос» з подолання адикції (довідка № 244 від 3.05.07); у лекційних курсах, практичних та лабораторних заняттях Південослов'янського інституту Київського славистичного університету (довідка № 155 від 26.06.07); у процесі навчання в Українській Есперанто-Асоціації (довідка № 40 від 5.04.07); при читанні курсів «Філософія» та «Політологія» у Миколаївському державному гуманітарному університеті ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія» (довідка № 23/ 530 від 6.05.07); при відборі та підготовці кадрів у ТОВ «Міжнародна Україна» (довідка № 128 від 21.04.07).

Публікації. Результати дисертації викладено у 34 друківаних працях: 4 монографіях, 3 навчальних посібниках (з них 2 - з грифом МОН України), 18 статтях у фахових журналах, затверджених ВАК України та 9 тезах науково-практичних конференцій.

Кандидатська дисертація на тему «Спільні рішення тактичних задач у спортивних іграх» захищена у 1984 р. Матеріали та положення кандидатської дисертації у тексті докторської не використовувались.

Структура дисертації складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаної літератури (284 найменувань, із них 63 - іноземною мовою). Робота містить 19 таблиць на 7,1 сторінках. Загальний обсяг дисертації - 416 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, сформульовано об'єкт і предмет, основні гіпотези, завдання дослідження, розкрито його теоретико-методологічні основи. Вказано наукову новизну, теоретичне і практичне значення. Наведено відомості про апробацію результатів дослідження та їх впровадження в практику навчальної, професійної, психодіагностичної та психокорекційної роботи.

У першому розділі *«Теоретичні й методологічні проблеми цільового компонента спрямованості особистості»* розкривається проблема дослідження спрямованості особистості в психологічній науці. Вперше визначення спрямованості особистості дав С.Л. Рубінштейн, виділивши у ній два так звані «моменти» - предметний зміст діяльності та динамічні напруження, які виявляються у потребах і мотивах особистості. Його послідовники у поняття «спрямованості» вкладали зміст, що відповідав тому, чому саме найбільше уваги вони приділяли у власній науково-дослідницькій роботі. В.М. Мясішев вважав, що у зміст спрямованості особистості обов'язково входять домінуючі відношення, Л.І. Божович - стійко домінуюча система мотивів, Д.М. Узнадзе та А.С. Прагнішвілі - настановлення, М.Ф. Добринін - значимість і т. п. Кількість змістових компонентів спрямованості особистості постійно збільшувалася - від п'яти у С.Л. Рубінштейна до тринадцяти у Б.Ф. Ломова. Ці факти свідчать про відсутність об'єктивних критеріїв оцінки компонентів, що включаються у змістові характеристики спрямованості особистості.

Аналогічні тлумачення виникають і під час спроб опису динамічних відношень у структурі спрямованості особистості. Деякі автори вводять рівневі критерії, описуючи динамічні аспекти спрямованості (О.М. Леонтьєв, К.К. Платонов, В.С. Мерлін, Є.П. Ільїн). Однак у чому виявляється динаміка цих рівнів та особливо «напруженість» (за С.Л. Рубінштейном), автори не уточнюють. Ми підтримуємо позицію С.Д. Максименка і В.А. Семиченко стосовно того факту, що поділ на рівні неефективний, оскільки спрямованість особистості виявляється у різних видах діяльності. В одних випадках діяльності достатньо мотивів-стимулів, а в інших - без змістоутворювальних мотивів неможливо здійснювати діяльність. Під час рівневої побудови компонентів спрямованості важливим є вказівка на критерії, що відрізняють ці рівні, й те, у чому полягає динаміка відношень між ними.

Теоретичний аналіз дослідження проблеми спрямованості особистості показує відсутність об'єктивних критеріїв оцінки змістових компонентів у структурі спрямованості. Такий стан пояснюється тим, що відсутніми є теоретичні роботи системного і цілісного характеру, присвячені цій проблемі. Немає також експериментальних досліджень, що стосуються безпосереднього вивчення спрямованості особистості, оскільки не існує методик, які б дозволили досліджувати дану проблему цілісно і системно.

В історичному аспекті у загальній психології проблему динамічних відношень різних компонентів почав розробляти У. Джеймс. Він увів два види інстанцій: «чисте Я» та «емпіричне Я». З. Фрейд увів три відомі інстанції: «Воно», «Я» та «Над-Я». Е. Берн створив ігри та сценарії, що зв'язували інстанції особистості «Дитина», «Батько» і «Дорослий» із поведінкою у зовнішньому середовищі.

Предметний зміст спрямованості особистості у єдності з динамічними тенденціями певною мірою представлений у роботах одного із основоположників гуманістичної психології - А. Маслоу. У його «піраміді потреб» відображено всі групи потреб, що забезпечують життєдіяльність

людини, а на вершині піраміди перебуває потреба в самоактуалізації. Разом із тим, у цих напрямках досліджень не виділяються конкретні предмети потреб у зовнішньому середовищі, що не дозволяє в експериментальних умовах виявити чіткі залежності між різними компонентами структури спрямованості, а тим більше динамічні «напруги» між ними.

Цей недолік виправлено у теорії К. Левіна, коли він у ході експерименту вивчав поведінку суб'єкта, наділяючи предмети зовнішнього світу певною валентністю. Валентність показує значущість (притягальність) для індивіда того чи іншого предмета у конкретній ситуації. У сучасній психологічній науці подібні ідеї підтримуються прихильниками ситуаційного підходу та інтеракційної психології (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, А. Валлон, Е. Фромм, У. Томас, Д. Магнуссон, М. Аргайл, Х. Саттін, Н.В. Гришина, С.В. Ковальов, А.В. Філіппов).

Деякі автори підходять до розуміння ситуації у більш широкому контексті. П.Я. Гальперін вважав те, що предметом психології є орієнтація суб'єкта у ситуаціях на основі їх психічного відображення, а дії особистості відрізняються від інших видів дій тим, що перед їх виконанням спочатку намічається ціль. А.В. Філіппов і С.В. Ковальов розглядають ситуацію як одиницю психічної діяльності. Н.В. Чепелева виділяє п'ять видів ситуацій: соціальну, соціальну ситуацію розвитку, життєву, проблемну та психологічну.

Сполучною ланкою між зовнішніми та внутрішніми сторонами ситуацій, з нашої точки зору, є мета. К. Левін і Б.В. Зейгарник класифікують цілі як реальні та ідеальні, зовнішні та внутрішні. Вищим рівнем цілей вони вважають мрію, а нижчим - невдалу спробу досягнення цілі. А. Адлер розрізняв фіктивну ціль, що призводить до неврозів; кінцеву ціль, яка організовує активність особистості та конкретні цілі, що ведуть до кінцевої цілі. Р. Мей вважав, що коли у людини немає цілей, вона відчуває стан пустоти, розпачу, і це може призводити до деструктивних дій. А. Маслоу ставив знак рівності між цілями та потребами.

У працях С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва і Б.Ф. Ломова цілі включено у структуру діяльності. К.О. Альбуханова-Славська визначає важливу роль цілей під час побудови стратегій життя, а уміння регулювати діяльність відповідно до поставлених цілей, підпорядковуватися її цілям вона вважає вищим виявом якості суб'єкта життя. Ю.М. Швалб розробляє проблему свідомості, яка є цілепокладаючою, та пов'язує її з ситуаціями і майбутнім часом.

Після проведення теоретичного аналізу проблеми спрямованості особистості було визначено, що для ефективного дослідження даної проблеми з великої кількості компонентів спрямованості слід вичленувати цільовий компонент. Цілі є ланкою, що зв'язує зовнішній та внутрішній світ людини, а у напрямку, що досліджується, - між зовнішніми та внутрішніми умовами ситуацій. Цей аналіз також продемонстрував, що цілепокладання, яке досліджувалося як самостійна проблема, не включало в себе розгляд цілей, які відносяться до спрямованості особистості. З іншого боку, ті, хто вивчав спрямованість особистості, не приділяли достатньої уваги цільовому компоненту та не робили його предметом наукових досліджень. Вищепераховане коло питань і становить наш дослідницький інтерес.

У другому розділі «*Структура цільового компонента спрямованості особистості*» розглядаються питання структурних компонентів спрямованості особистості й місця у ній цілей. Погляди С.Л. Рубінштейна є вихідними щодо структури спрямованості: тенденції, мотиви, діяльність, мета, завдання. У структуру діяльності він вводив дії, операції, вчинки. Ці ж компоненти входять і у структуру діяльності за О.М. Леонтєвим, у яку він включав предмет діяльності, що змінює спрямованість та є її справжнім мотивом. Аналогічні компоненти наявні й у структурі ситуації. Розглядаючи структуру як стійкий взаємозв'язок частин і цілого, тобто систему, нами запропоновано структуру психологічних ситуацій, у які входять компоненти, характерні для діяльності. У неї включено не усі можливі варіанти елементів, а лише те, що для них є загальним, тобто стійкі зв'язки (таблиця 1).

Таблиця 1

Структура психологічної ситуації

Проблема <i>особистості</i>	Потреба - Діяльність Предмет - Мотив	Мотиваційна <i>сфера</i>
Завдання <i>особистості</i>	Мета - Дія Умови - Операції	Операційна <i>сфера</i>

Усі вісім компонентів взаємопов'язані між собою. Цілі перебувають у центрі даної системи, спрямовуючи дії на предмет, які спонукаються мотивами, проте ціль досягається з урахуванням умов. Тому ця структурна таблиця 1 стала основною при створенні моделі особистості (с. 12).

Психологічну ситуацію ми розглядаємо як просторово-часові обставини, що складаються із зовнішніх та внутрішніх умов, де носієм останніх є суб'єкт. Для дослідження цільового компонента спрямованості особистості у запропонованій структурі можна виділити не тільки зовнішні умови ситуації, що відображають просторові характеристики, але й зв'язати їх із часовими параметрами. Такий зв'язок двох характеристик нами названо «просторово-часовим континуумом психологічної ситуації».

Просторово-часовий континуум вивчається у фізиці, філософії, філології, культурології. У психології найбільш відомим є континуум, запропонований Т.М. Березиною. Під час його побудови авторка виходила з темпоральних позицій та вивчала формальні механізми образного гештальта у процесі організації часу, з опорою на методику нейролінгвістичного програмування. У процесі побудови просторово-часового континууму психологічної ситуації ми спиралися на хронотропні та релятивістські позиції, а також на змістовий характер спрямованості особистості.

Нами розглянуто процес життєдіяльності суб'єкта як послідовну зміну ситуацій у трьох часових вимірах. Ситуація теперішнього часу протікає від виникнення нової ситуації до досягнення чи недосягнення у ній мети. Після завершення ситуації теперішнього часу виникає нова ситуація, яку метафорично

можна назвати «та, що виникла із майбутнього часу». Ситуація, яка перед цим була ситуацією теперішнього часу, стає ситуацією минулого часу.

Із чотирьох пар структури психологічної ситуації у контексті просторово-часового континууму утворюються відповідні рівні психічної діяльності особистості. Перший рівень - ситуативний - складається з пари «умови - операції» і відноситься до ситуацій минулого часу. Другий рівень - ситуаційний - утворений парою «ціль - дія», складає ситуації теперішнього часу. Третій рівень - надситуативний - складається із пари «предмет - мотив», створює ситуації майбутнього часу. Четвертий рівень - фундаментальний - утворений парою «потреба - діяльність», зв'язаний із ситуаціями глибоко минулого часу. Ці чотири ситуаційні рівні та часова функція відображені у моделі особистості (с. 12).

Ситуативний і ситуаційний рівні реалізують діяльність усередині ситуації, а надситуативний рівень пов'язаний із виходом за межі ситуацій. На цьому рівні суб'єкт «піднімається» над засвоєними ситуаціями, передбачає їх розвиток, моделює нові ситуації, самостійно ставить нові цілі. На фундаментальному рівні зберігаються сформовані у процесі діяльності потреби, що з'єднуються з фізіологічними утвореннями безумовно-рефлекторного характеру, здібностями, утворюючи нові констеляції нахилів та інтересів. З іншого боку, у процесі творчої діяльності розкриваються потенційні можливості особистості, її «покликання», здійснюється розкриття архетипу «самості», колективного несвідомого та ін. Також на цьому рівні ставляться цілі інтенційного та несвідомого характеру.

Спираючись на ситуативний підхід та просторово-часовий континуум психологічних ситуацій, ми розробили методика дослідження цільової спрямованості особистості. Ця методика є проєктивною. Її надійність забезпечується значною кількістю випробуваних. Валідність методики підтвердилася за рахунок застосування п'яти особистісних психодіагностичних методик загальною кількістю до 60 факторів. Така кількість факторів дозволяє їх перехресне накладання один на одного при застосуванні статистичного аналізу. Репрезентативність методики перевірялася на основі вибірок за віковими та статевими ознаками та з урахуванням професійних сфер діяльності. Дані оброблялися за допомогою контент-аналізу. Також проводилися ретестові дослідження, які підтвердили тотожність результатів досліджень за кількістю та змістом цілей.

Перед тим, як проводити дослідження структури та функцій цільового компонента спрямованості особистості, було побудовано цілісну модель особистості. Особливістю такої моделі є те, що в її основу покладено рівневий підхід, оснований на нашому розумінні структури психологічної ситуації, що наведено у таблиці 1. Тому модель, представлена в таблиці 2, відображає динамічні зв'язки між чотирма рівнями, що включають цільовий компонент спрямованості особистості, оскільки ми переконані, що визначальним фактором розвитку особистості є цілі, які ставлять особи в різноманітних ситуаціях життєдіяльності.

В структуру моделі особистості, де провідним є цільовий компонент спрямованості, входять, окрім чотирьох рівнів, вісім блоків. У них відображено провідні функції цільового компонента: просторові, часові та віддаленості цілей, інстанційні, позиційні, характерологічні та типологічні, а також пов'язані з етапами розвитку та саморозвитку особистості. Чотири рівні моделі відображають структурно-динамічні характеристики моделі особистості. Усі ці блоки-моделі і мали бути перевірені у запропонованому дисертаційному дослідженні.

Таблиця 2

Цільовий компонент спрямованості у структурі моделі особистості

Ситуативні рівні	Функція часу	Віддаленість цілей	Інстанції «Я»	Позиції особистості	Провідні риси	Психодинамічна типологія	Етапи саморозвитку
Надситуативний	Майбутній	Дальні	Ідеальне	Альтруїстична	Емотивний надконтроль	Альтруїстичний	Самоактуалізація, самовдосконалення
Ситуаційний	Теперішній	Середні	Дійове	Раціональна	Раціональні	Раціональний	Самовизначення
Ситуативний	Минулий, актуальний	Близькі	Особисте	Егоцентрична	Індивідуалістично-ригідні	Впертий	Самореалізація
Фундаментальний	Минулий глибинний	Інтенційні	Глибинне	-	-	Парадоксальний	Потенціал зростання

У першому дослідженні 1990-1992 рр. взяло участь 142 випробовуваних (чоловіків та жінок) у віці від 17 до 40 років. Ставилася мета: виявити предметний зміст цілей і структурувати його за групами. У результаті контент-аналізу виявлено сім сфер, що характеризують предметний зміст цільового компонента спрямованості особистості, її горизонтальну структуру. Це сфери: особиста, сімейна, дружня, навчально-професійна, суспільна і самодіяльна. Остання сфера має широке розуміння. У ній представлено цілі, що відображають специфіку проведення вільного часу, хобі тощо.

У таблиці 3 наведено загальну кількість цілей у кожній сфері та їх процентне співвідношення, середні показники місця, що займає кожна сфера у першому та другому (усвідомлення особистістю цілей) списках, а також час досягнення цілей, що оцінюється за десятибальною шкалою. У цю шкалу ввійшли різноманітні часові відрізки - від максимального показника «завжди» до мінімального «зараз». Решта показників варіаційного ряду отримано у результаті нормування на основі правила «плюс - мінус трьох сигм».

Таблиця 3

Кількісні характеристики сфер цільової спрямованості особистості

Сфери	Особиста	Інтимна	Сімейна	Дружня	Навчально-професійна	Суспільна	Самодіяльна
Кількість цілей	555	234	200	270	314	203	480
% відношення	24,6	10,37	8,86	11,96	13,91	8,99	21,27
Несвідомий список (x середнє)	11,23	9,74	9,44	9,31	8,05	7,73	11,54
Свідомий список (x середнє)	5,75	6,5	5,75	6,77	6,45	6,94	5,49

Ці сім сфер цільової спрямованості особистості увійшли в запропоновану нами модель особистості як змістовну горизонтальну характеристику індивіда. Між показниками кількості цілей у кожній із семи сфер і особистісними рисами, визначеними на основі результатів, отриманих за допомогою методик Г. Айзенка, Р. Кетелла, К. Леонгарда-Шмишека, СМДО та К. Юнга, проведено кореляційний аналіз. На статистично достовірному рівні виявлено дві групи сфер, які відрізняються протилежними провідними рисами особистості.

У першу групу увійшли три сфери: особиста, інтимна та дружня. Домінуючою рисою особистості членів цієї групи є індивідуалістичність, а у перших двох сферах до неї ще додається ригідність особистості. Ця група сфер відрізняється активністю особистості та егоцентризмом. Друга група також складається із трьох сфер: сімейної, навчально-професійної і суспільної. Провідною рисою особистості другої групи є невротичний надконтроль, що відображає чутливість суб'єкта та прагнення піклуватися про інших. Причому ці дві групи сфер протистоять одна одній. Самодіяльна сфера характеризується автономністю і не входить до жодної із груп за складом особистісних рис.

У таблиці 4 наведено результати статистичних відмінностей за критерієм Ст'юдента між трьома рівнями цільової спрямованості.

Таблиця 4

Кількісні характеристики рівневої структури цільової спрямованості особистості

Рівні	Кількість цілей	Відсоток цілей	Несвідомий список (x сер.)	Свідомий список (x сер.)	Час досягнення цілей (x сер.)
Надситуативний	607	26,9	10,66	8,66	7,37
Ситуаційний	992	43,97	9,34	9,82	5,88
Ситуативний	727	32,22	<i>9,96</i>	11,07	<i>5,38</i>
Усього (сер.)	2256	100,0	9,81	9,8	6,07

Статистичні розбіжності $P = 0,01$; $P = 0,05$.

Таблиця 4 демонструє статистично значущі відмінності між рівнями за трьома показниками. Під час складання першого списку цілей дальні цілі надситуативного рівня розміщено нижче, ніж два інші рівні, а під час усвідомлення значущості цілей відбувається кардинальна зміна - дальні цілі піднімаються вгору. Третій показник - час досягнення цілей - підтверджує їх відмінність. Ця таблиця відображає рівневу структуру цільової спрямованості, яка представлена у моделі особистості (с. 12).

Проведений після цього кореляційний аналіз між кількістю цілей кожного рівня і особистісними рисами підтвердив суттєві відмінності цих рівнів. На ситуативному рівні близькі цілі корелюють із індивідуалістично-ригідними рисами особистості, що підтверджує висновки про егоцентричний характер спрямованості особистості та відповідної позиції на даному рівні.

Цілі ситуаційного рівня мають негативні кореляційні зв'язки із клінічними шкалами СМДО, а середній профіль особистості перебуває в районі 50-відсоткової шкали. Це свідчить про живий та активний характер, а за змістом цілей, серед яких переважають цілі середньої віддаленості, можна стверджувати про раціональну позицію особистості.

На надситуативному рівні кількість дальніх цілей корелюється позитивно з невротичним надконтролем і фактором емотивності за методикою Леонгарда-Шмишека, а негативно - з індивідуалістичністю $r = -0,865$ при 0,001 достовірності відмінностей. Такий склад особистісних рис свідчить про альтруїстичний характер спрямованості особистості на надситуативному рівні й за постановки дальніх цілей. Ці три позиції та провідні риси відображено у моделі особистості (с. 12).

Проведені дослідження показали, що на основі вивчення цільового компонента спрямованості особистості можна встановити наступні структурні особливості. Горизонтальна структура цільової спрямованості складає сім сфер, у яких відображено змістовий склад спрямованості особистості. Рівнева структура цільової спрямованості особистості включає три рівні (позиції) цієї спрямованості. Перший рівень - егоцентричний, що включає в себе близькі цілі, а за змістом цілей відноситься до меркантильної та утилітарної мотивації. Другий рівень - раціональний, що складається із середніх за віддаленістю в часі цілей, а за змістом вони відносяться до престижної та прагматичної мотивації. Третій рівень - надситуативний, представлений дальніми цілями, за змістом відповідними альтруїстичній спрямованості, що відрізняється піклуванням про інших, прагненням до саморозвитку і творчої діяльності. Рівневу структуру особистості ми розглядаємо як вертикальну. Четвертим рівнем є фундаментальний рівень, до якого відносяться механізми несвідомого реагування. Функція віддаленості цілей відображена у моделі особистості (с. 12).

У третьому розділі *«Динамічні функції цільового компонента спрямованості особистості»* розглядаються питання динамічних виявів цільової спрямованості особистості. Для вивчення психодинамічних відношень у структурі спрямованості на другому етапі дослідження (з 1999 до 2001 рр.)

за участю 471 випробовуваних від 17 до 66 років (чоловіки і жінки) виявлено кореляційні зв'язки між постановкою різних за віддаленістю цілей (близьких, середніх і дальніх) та особистісними рисами випробовуваних за такими методиками: Г. Айзенка, Р. Кетелла, А. Маслоу, Дж. Роттера, А. Шострома та Мінімульта.

Вимоги до статистичного аналізу були такими ж, як і в першому дослідженні, але надійність результатів була ще вищою, оскільки кількість випробовуваних на цьому етапі більше утричі. Результати кореляційного аналізу показали, що між трьома видами різних за віддаленістю цілей існують тільки негативні залежності, що свідчить про незалежні механізми їх функціонування. У подальшому наводяться показники зв'язків, що мають достовірні статистичні відмінності. У наведених нижче даних відмінності на рівні $P = 0,01$ виділено жирним шрифтом, а на рівні $P = 0,05$ не виділяються. Між близькими та середніми цілями коефіцієнт кореляції = - **0,320**, між близькими і дальніми = - **0,398**, а між середніми і дальніми цілями він = - **0,259**.

Для визначення відповіді на питання, за рахунок яких особистісних рис здійснювалася постановка різних за віддаленістю цілей, проведено кореляційний аналіз за вказаними методиками. Близькі цілі мають негативні кореляційні зв'язки з ціннісними орієнтаціями = - **0,194** та інтернальністю у сімейних стосунках = - 0,153. Такі зв'язки вказують на те, що близькі цілі обслуговують егоцентричну позицію.

Середні цілі мають кореляційні зв'язки з п'ятьма рисами особистості, чотири з яких негативні й одна позитивна. Позитивний кореляційний зв'язок із прагненням до домінування = + 0,215, а негативні зв'язки із незадоволеністю соціальних потреб = - 0,240, а також із трьома рисами з методики Шострома. Це самосприйняття = - 0,173, самоповага = - 0,136, орієнтація у часі = - 0,162. Усі п'ять рис особистості свідчать про те, що середні цілі мають відношення до проблем міжособистісних стосунків і внутрішніх конфліктів.

Дальні цілі мають два позитивних кореляційних зв'язки і один негативний. Два позитивних зв'язки стосуються методики Роттера: інтернальність під час контролю за невдачами = + 0,148 і у міжособистісних стосунках = + 0,176. Негативний кореляційний зв'язок з рисою радикалізму = + **0,248**. Ці зв'язки підтверджують альтруїстичну позицію спрямованості особистості на надситуативному рівні, оскільки для дальніх цілей характерні інтернальність і консерватизм цих цілей, перевічених часом.

Результати дослідження підтвердили багаторівневий характер структури спрямованості особистості, оскільки цілі, які відрізняються за віддаленістю від ситуації теперішнього часу, мають різні психологічні механізми та особистісні риси.

Для поглибленого вивчення психодинамічної «напруги» (за термінологією С.Л. Рубінштейна) у процесі дослідження цільової спрямованості особистості, після ранжирування цілей за їх значимістю, за допомогою певних математичних розрахунків визначалося, як зміщуються цілі у процесі усвідомлення. Основна увага приділялася дальнім цілям, оскільки слід було в'яснити, чи відбувається

після усвідомлення «звеличення потреб» (за П.В. Симоновим). Передбачалося, що за нормального усвідомлення значущості цілей вгору рангового списку повинні були підніматися дальні альтруїстичні цілі, а близькі егоцентричні цілі опускалися вниз.

Першим типом психодинамічних відношень між неусвідомленою побудовою списку цілей і усвідомленим рангом цілей нами названо альтруїстичний тип. У ньому дальні цілі перебувають на вершині неусвідомлюваного і усвідомлюваного списків. Другий тип - раціональний: під час складання неусвідомлюваного списку дальні цілі перебувають внизу, а під час їх усвідомлення піднімаються вгору, тобто проходить «звеличення потреб». Третій тип - упертий: у першому списку далекі цілі перебувають внизу, проте і після усвідомлення не піднімаються вгору. Четвертий тип - парадоксальний: під час неусвідомлюваної побудови списку дальні цілі перебувають зверху, а після усвідомлення опускаються вниз. Ця типологія психодинамічних відносин відображена у моделі особистості (с. 12).

Психодинамічні типологічні особливості несвідомо-свідомої постановки цілей у чотирьох вищенаведених типах залежать від багаторівневої структури цільової спрямованості особистості. Усі динамічні системи структурних зв'язків у психології спираються на різні варіанти інстанцій особистості (У. Джемс, З. Фрейд, К. Юнг, Е. Берн). Інстанції визначають певні частини загальної організації та необхідні для того, щоб встановити межі відповідальності тих чи інших психічних функцій при вирішенні ситуацій.

На фундаментальному рівні функціонує інстанція «Глибинного Я», яка відображає несвідому психічну діяльність, відповідає за постановку дальніх цілей, але не на свідомому рівні, а у неусвідомленій інтенції. Діяльність «Глибинного Я» пов'язана зі здійсненням творчої діяльності та усвідомленням власного Я, архетипу самості, саморефлексії і саморозвитку. Інстанція «Особистісного Я» відноситься до ситуативного рівня, відповідальна за постановку близьких цілей і відповідає ситуаціям актуального минулого. Ця інстанція спирається на набутий досвід, витіснені захисні механізми, архетип «тіні». Якщо, з точки зору психоаналітичної концепції, інстанція «Его» - це відчуття мети та самоідентифікації, то архетип «тіні» - примітивні та несформовані якості особистості, котрі «Его» бажає приховати від інших. Вийти з «тіні» можна, усвідомлюючи негативні якості.

Інстанція «Діючого Я» належить до ситуаційного рівня і відповідає за постановку середніх цілей у ситуаціях теперішнього часу. Це свідомо інстанція, через яку артикулюються всі вербальні дії. Інстанція «Ідеального Я» відноситься до надситуативного рівня і відповідає за постановку дальніх цілей в умовах вірогідного прогнозування ситуацій майбутнього часу за допомогою імагінативних образів, тобто образів уяви. Ці інстанції відображено у моделі особистості (с. 12).

Під час постановки близьких цілей інстанцією «Особистого Я» альтруїсти демонструють безтурботність і відсутність нейротизму. Раціоналісти характеризуються напруженістю базальних потреб, екстернальністю у подоланні

причин невдач і низьким рівнем потреби в самоактуалізації. Уперті не можуть покладатися на себе, не мають самоповаги, самоприйняття і спонтанності. Представники парадоксального типу готові до підкорення, але при цьому вважають себе самодостатніми, однак у них слабо розвинуте самосприйняття. Результати дослідження показують, що альтруїсти нетривожні, а раціоналісти, навпаки, тривожні. Уперті - невпевнені у собі, а парадоксальний тип системно нестабільний - пригнічений, проте вважає себе самодостатнім. Близькі цілі більшою мірою відображають емоційність особистості.

Під час постановки середніх цілей інстанцією «Діючого Я» альтруїсти виявляють себе залежними від групи і такими, що не визнають агресії у собі. Раціоналістам притаманний низький рівень орієнтації у часі, в них низькі соціальні потреби. Упертий тип відрізняється слабким Я, невротичним надконтролем, проте інтернальністю у подоланні причин власних негараздів. Парадоксальний тип характеризується низькою креативністю та індивідуалістичністю. Можна зробити висновок, що середні цілі відображають проблеми соціалізації особистості.

Під час постановки дальніх цілей інстанцією «Ідеального Я» альтруїсти характеризуються чутливістю, песимістичністю, самоповагою й образним інтелектом, що відповідає уявленням про альтруїстичну особистість. Раціоналісти в ідеалі прагнуть до консерватизму, щоб особистість була стабільна. Уперті реалізують власні проблеми в ідеалі за рахунок підвищення креативності, самоконтролю та домінування інтернальності в подоланні причин негараздів та міжособистісних стосунків. Представники парадоксального типу також стають більш інтернальними в загальному факторі й у виробничих стосунках, проте залежать від груп, відрізняються індивідуалістичністю та невротичним надконтролем.

Виявлені особистісні риси, характерні для постановки трьох видів цілей, відображають своєрідність психодинамічних відношень багаторівневої структури цільової спрямованості з типологічними особливостями особистості.

У четвертому розділі «Вікові характеристики цільової спрямованості особистості» розглядаються питання розвитку особистості у віковому аспекті та вплив віку на особливості цільової спрямованості. На сучасному етапі розвитку психологічної науки розглядати проблему особистості без дослідження її генезису, як відзначають Ж. Піаже, Г. Крайг, У. Крейн, С.Д. Максименко та інші, неможливо.

На цій стадії дослідження для вивчення вікових особливостей цільової спрямованості використано критерій Ст'юдента. Для цього розраховувалися статистичні залежності між сімома сферами горизонтальної структури спрямованості особистості та їх ієрархією у різні вікові періоди від 17 до 66 років. Вираховувалися достовірні відмінності між середніми показниками кількості цілей для кожної із семи сфер у шести виділених нами вікових періодах, а потім отримані показники ранжували. За цими місцями виділялися ведучі сфери, і тому в одному віці можуть бути однакові місця у різних сферах спрямованості особистості.

Для того, щоб правильно визначити межі вікових періодів, нами проведено теоретичний аналіз усіх найбільш відомих періодизацій психічного розвитку, як у дитячому, так і у дорослому віці (З. Фрейда, Е. Еріксона, Ж. Піаже, Д.Б. Ельконіна, Г.О. Абрамової, Б. Лівенхуда, Г. Крайг, Д. Левінсона, Г. Шихі та ін.).

У юності - від 17 до 21 року ведучими виявилися сфери, що займають перші місця серед усіх вікових груп - навчально-професійна (х сер. = 3,03) і самодіяльна сфера (х сер. = 2,60). У період молодості на першому місці перебуває дружня сфера (х сер.= 1,52); особиста (х сер. = 7,85) та інтимна (х сер. = 1,73) займають третє місце. У період дорослішання другі місця займають три сфери - навчально-професійна (х сер. = 3,00), сімейна (х сер. = 3,82) і дружня (х сер. = 1,13). У період дорослості друге місце займає самодіяльна сфера (х сер. = 2,39), а решта сфер - четверте місце й нижче. У літньому віці на першому місці сімейна сфера (х сер. = 4,31), на другому - особиста (х сер. = 8,42). У похилому віці два перших місця займають суспільна сфера (х сер. = 2,40) й інтимна (х сер. = 2,00).

Ці результати свідчать про певні закономірності. Самодіяльна сфера є ведучою у двох вікових періодах - юності й дорослості, проте у юності є ще одна ведуча сфера - навчально-професійна, що можна пояснити зайнятістю навчанням у цей період. Самодіяльна сфера є самостійною і не входить у дві вищезазвані групи сфер - егоцентричної та альтруїстичної спрямованості, а відображає тенденції до розширення світогляду, саморозвитку і т. п. Юнацький період із періодом дорослості об'єднує те, що вони функціонують після криз (підліткової і середини життя) і є перехідними.

Наступний після юнацького - період молодості - характеризується домінуванням сфер, що належать до групи егоцентричної спрямованості. Аналогічно й у наступному віковому періоді після дорослості - зрілості - ведучими є дві сфери - сімейна на першому місці та особиста на другому. Сімейна сфера у віці зрілості вже пом'якшує егоцентризм.

Період дорослішання відрізняється тим, що друге місце займають дві сфери із альтруїстичної групи спрямованості - навчально-професійна, що, як правило, пов'язується із піком кар'єрного росту, та сімейна. Сімейна сфера, як і дружня, більшою мірою відображає тенденції спілкування. У похилому віці вперше починає домінувати суспільна сфера, а інтимна більшою мірою відображає прагнення до тісного і теплового спілкування, ніж до здійснення репродуктивної функції.

Співставляючи результати проведеного теоретичного аналізу періодизацій психічного розвитку і отриманих даних про перерозподіл сфер цільової спрямованості особистості, можна помітити одну особливість. Вона полягає у циклічній зміні вікових періодів. Уперше на це звернув увагу Д. Б. Ельконін, побудувавши періодизацію на основі зміни епох. Така ж циклічність спостерігається під час вивчення психодинамічних взаємодій цільового компонента спрямованості особистості.

Рівнева структура цільової спрямованості особистості знайшла своє підтвердження у циклічності зміни ведучих сфер, які проходять одна за

іншою у кожному із трьох циклів дорослої особистості, що проявляється в ідентичності трьох пар вікових періодів: юності та дорослості, молодості та зрілості, дорослішанні й похилого віку. До ситуативного рівня та егоцентричної позиції особистості відносяться вікові періоди молодості та зрілого віку, до ситуаційного рівня і раціональної позиції - дорослішання і похилого віку, а до надситуативного рівня та альтруїстичної позиції - вікові періоди юності та дорослості.

У п'ятому розділі *«Цільовий компонент спрямованості та саморозвиток особистості»* під час семантичного аналізу цілей нами виявлено чотири види цілей, пов'язаних із процесом саморозвитку. Перший вид таких цілей віднесено до процесу самореалізації, коли ставилися цілі, пов'язані з досягненням результатів у конкретному виді діяльності, перш за все, у навчально-професійній сфері цільової спрямованості особистості. Другий вид цілей - цілі самовизначення - пов'язані з орієнтацією на майбутню професію чи зміну професії, а також із підвищенням кваліфікації та рівня освіти. Третій вид цілей - цілі самовдосконалення особистих чи інтелектуальних якостей. Четвертий вид - цілі самоактуалізації, зорієнтовані на самостійну й творчу діяльність у різних сферах життєдіяльності. Нами виведено інтегративний показник саморозвитку, який складає суму всіх чотирьох перерахованих вище видів цілей.

Для виявлення впливу цільового компоненту спрямованості особистості через функцію віддаленості цілей на саморозвиток особистості нами проведено кореляційний аналіз між кількістю цілей різної віддаленості - близьких, середніх і дальніх, та їх кількістю у чотирьох видах цілей як показників саморозвитку. Між кількістю близьких цілей та цілей на самореалізацію відсутніми є достовірні кореляційні зв'язки. З трьома іншими компонентами саморозвитку існують зворотні кореляційні зв'язки на високому рівні достовірності. Із самовизначенням = - **0,256**, а самовдосконаленням = - **0,282** і самоактуалізацією = - **0,237**. Ці результати дослідження показують, що близькі цілі не впливають на процес саморозвитку, а навпаки, його гальмують. Відсутність кореляційних зв'язків із процесом самореалізації вказує на те, що він має інші психологічні механізми.

Середні цілі мають позитивні кореляційні зв'язки з трьома показниками саморозвитку цільової спрямованості особистості, проте різного ступеня достовірності. Найвищий ступінь кореляційного зв'язку із самореалізацією = + **0,202**, проте відсутній зв'язок із процесом самовизначення. Негативний кореляційний зв'язок із процесом самоактуалізації = - 0,101, а два інших кореляційних зв'язки із самовдосконаленням = - 0,093 та інтегративним показником саморозвитку = - 0,103 позитивні, проте на більш низькому статистичному рівні. Такі кореляційні зв'язки свідчать про сильний вплив середніх цілей на процес самореалізації, проте на процес самоактуалізації вони впливають негативно.

Дальні цілі мають один негативний кореляційний зв'язок та три позитивних зв'язки, і всі на високому рівні достовірності. Негативний кореляційний

зв'язок із процесом самореалізації = - **0,182**. Найвищий позитивний зв'язок дальніх цілей із процесом самоактуалізації = + **0,430**, а з процесами самовдосконалення = + **0,357** та інтегративним показником саморозвитку = + **0,385**. Із наведених результатів дослідження можна зробити висновок про різні психологічні механізми дальніх та близьких цілей за відношенням до процесів самореалізації та самоактуалізації.

Для уточнення особливостей саморозвитку у віковому аспекті нами об'єднано випробовуваних у три групи. До першої ввійшли ті, у яких цілі направлені тільки на самореалізацію. Ця група налічувала 127 осіб й названа нами групою «реалізації». Другу групу склали ті випробовувані, у яких були цілі самореалізації та самовдосконалення, проте відсутніми були цілі самоактуалізації. Таких було 256 осіб, а група названа нами групою «вдосконалення». Третю групу склали випробовувані, у яких були цілі самоактуалізації, хоча могли бути й цілі інших показників саморозвитку. Кількість випробовуваних цієї групи становила 127 осіб, а група отримала назву групи «актуалізації».

Таблиця 5

**Кількісні показники цілей спрямованих на саморозвиток
особистості у віковому аспекті, %**

Вікові періоди	Групи випробовуваних		
	Реалізація	Вдосконалення	Актуалізація
Юність	64,67	27,58	7,75
Молодість	66,67	27,35	5,98
Дорослішання	56,66	30,34	13,00
Дорослість	50,01	23,80	26,19

Ці результати демонструють, що з віком кількість цілей у представників групи «реалізації» зменшується. Тільки у віковому періоді молодості кількість цілей дещо більша, у зв'язку з тим, що в цьому віці у новому віковому макроциклі особистість пристосовується до життєвих ситуацій за допомогою близьких за віддаленістю цілей.

У групи «вдосконалення» процес самовдосконалення досягає апогею у віковому періоді дорослішання, тобто у середині життя, а в наступному віковому періоді знижується. Це пояснюється тим, що у віці дорослішання збільшується кількість цілей самоактуалізації. У групі «актуалізації» з віком зростає послідовне збільшення цілей самоактуалізації, окрім періоду молодості.

Кореляційний аналіз особистісних рис, що відрізняють групу самовдосконалення від групи самоактуалізації, показав важливу особливість. Спільним є те, що в обох групах позитивна кореляція з імпульсивністю (у групи самовдосконалення = + 0,176, а у групи самоактуалізації = + 0,204) - як вихід за рамки нормативної ситуації. Спільними для них також є три позитивних кореляційних зв'язки з інтернальністю, одна з яких співпадає повністю - інтернальність до невдач (у групи самовдосконалення = + 0,154, а у групи самоактуалізації = + **0,181**). А два інших види інтернальності

відображають суть відмінностей. У групи самовдосконалення - інтернальність до досягнень = + 0,155 та здоров'я = + **0,182**, а у групи самоактуалізації - до сімейних = + **0,181** та міжособистісних стосунків = - 0,182, оскільки ця група більш серйозно ставиться до соціально-психологічних проблем.

Однак основна відмінність криється в емоційному ставленні до життя. У групи самовдосконалення позитивна кореляція з нейротизмом = + 0,168; у групи самоактуалізації - позитивна кореляція з емоційною стійкістю = + 0,215, а негативна з напруженням базальних потреб = - 0,210. Самоактуалізація як самостійна творча діяльність викликає в особистості позитивні емоції, а особистість, що самовдосконалюється, можливо, хоче перебороти свої внутрішні протиріччя, проте не завжди втілює цілі в реальну діяльність.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз джерел з теорії діяльності та ситуаційного підходу продемонстрував, що між структурами діяльності та ситуацій є багато спільних компонентів, і один із найважливіших - це ціль. Ціль - образ майбутнього, який структурує дії особистості, що залежать від віддаленості цього образу від ситуацій теперішнього часу; ціль є ланкою, яка зв'язує зовнішні та внутрішні умови ситуацій. Тому в нашій роботі вивчаються структура та функції цільового компонента спрямованості особистості, що дозволяє вивчати спрямованість особистості об'єктивно та системно.

2. Цільовий компонент спрямованості особистості вивчався з використанням ситуаційного підходу, в якому життєдіяльність суб'єкта розглядалася як послідовна зміна ситуацій, а ситуація - одиниця психічної діяльності. За такого підходу пропонується просторово-часовий континуум, який дозволяє ввести структурні рівні ситуацій: ситуативний, ситуаційний та надситуативний, а також ситуації часу: минулого, теперішнього та майбутнього. Ціль, яка завжди спрямована на майбутній час, робить надситуативний рівень ведучим у структурі спрямованості особистості, що проявляється у футурреальній функції цільового компонента спрямованості особистості як орієнтації особистості на майбутнє, виходячи із ситуацій теперішнього часу.

3. Розроблена авторська «Методика дослідження цільової спрямованості особистості» є проєктивною методикою, що дозволила експериментально вивчати спрямованість особистості через її цільовий компонент. Виявлено змістову характеристику цільової спрямованості особистості у вигляді горизонтальної структури, що включає в себе сім сфер: особисту, інтимну, сімейну, дружню, навчально-професійну, суспільну та самодіяльну. Спираючись на рівні ситуацій, що залежать від віддаленості цілей, встановлено їх градацію: близькі, середні та дальні. Вони визначають рівневу (вертикальну) структуру та відрізняються рисами, а також позиціями особистості, які сприяють їх постановці.

4. Виявлено чотири типи цільової спрямованості особистості за показником несвідомо-свідомого співвідношення різних за віддаленістю цілей, що